

Verheffen tot de hoogte van het goddelijk visioen

Vernieuwing van de Russische icoonschilderkunst

*De heropleving van de Russische icoonschilderkunst is onlosmakelijk verbonden met de naam van archimandriet Zenon (*1953), monnik van het klooster van de Ontslaping van de Moeder Gods in Pskov. Voor vader Zenon gaat het niet alleen om ambachtelijke bekwaamheid en ook niet om het louter kopiëren van een voorbeeld, maar hij schildert vanuit een diep doorleefd geloof dat vooral liturgisch wordt gevoed. De icoon is dan ook de vrucht van een kerkelijk bewustzijn en niet de persoonlijke schepping van een kunstenaar. In Iconpainting Talks, een Engelstalige uitgave uit 2003, komt Vader Zenon aan het woord. Paul Breninkmeijer bespreekt op grond hiervan diens visies.*

Vader Zenon staat zeer kritisch tegenover icoonschilders bij wie het ontbreekt aan de spiritualiteit vanuit een kerkelijk, liturgisch bewustzijn. Men zoekt het te snel in een ongebonden estheticisme. In de tijd van de Russische Synode (vanaf 1721 tot 1918), die door de tsaren aan de kerk was opgelegd, kwamen er schilderijen in westerse stijl, die ons vaak 'zoetelijk' aandoen. Men noemt ze 'realistisch', maar ze roepen op geen enkele manier het mysterie op.

Herleving

In navolging van de negentiende-eeuwse histo-

Iconostase met iconen van de hand van vader Zenon in de kapel in de crypte van de kathedraal te Pskov, Rusland (Foto: Andrew Gould).

ricus Karamzin zag men de iconen die door de Oud-gelovigen volgens de oude tradities werden geschilderd, als 'barbaars'. Een echte herleving van de oorspronkelijke icoonschilderkunst werd op die manier noodzakelijk. Ze kreeg door het werk van Ouspensky en Krug in de 20^e eeuw in Parijs en door het werk van vader Zenon in Rusland vooral na de val van het communisme (± 1990) een nieuwe bloei. Maar nog steeds is er

in de kerkelijke winkels het ruime aanbod van goedkope iconen, in massaproductie gemaakt, die niet beantwoorden aan de eisen die men aan een icoon mag stellen.

Sobornost, gemeenschap

L. Ouspensky schreef in zijn boek *Theologie van de Icoon* dat, terwijl in de tijd van het iconoclasme de kerk de icoon heeft gered, in onze tijd de icoon van de kerk moet redden. De herleving van de iconschilderkunst gaat daarom samen met een herleving van het kerkelijk leven als geheel. De icoon is ontstaan uit de ervaring van de Hemel en van de Liturgie. Daarom is het schilderen van iconen altijd gezien als een ministerium, als een dienstwerk, net als de Liturgie zelf. Buiten de ervaring van de kerk heeft de icoon eigenlijk geen betekenis. Iconen zijn een wezenlijk en integraal onderdeel van de liturgie. Zij zijn een van de manieren om het Evangelie te verkondigen. De achtergrond van een icoon (achtergrond is niet het juiste woord) moet het licht uitstralen. Want "God is licht, maar leeft in het ontoegankelijk licht". Waar goud te kostbaar of niet voorhanden is, zijn het lichte kleuren. Een donkere kleur past dus niet. Het sleutelwoord van de echte vernieuwing van de iconschilderkunst is het Russische woord *sobornost*, dat kerkelijke gemeenschap betekent. De kerk is wezenlijk conciliair. Slechts in een gezamenlijk beleefde eenheid, die verbonden is met de gehele kosmos en gericht op vergoddelijking van de gehele schepping, krijgt de icoon zijn juiste plaats. Aldus vader Zenon, die zich daarbij voegt in de canonieke iconografische traditie. Iedere icoon van vader Zenon volgt de canon van het iconschilderen. Hij geeft daar steeds een nieuwe uitdrukking aan en een nieuwe betekenis. Zijn stijl is karakteristiek voor de strengheid van het monastieke leven en van de heremieten en komt voort uit diepe concentratie en vrede. Zijn iconen getuigen van de intensiteit van deze vrede. De eenheid van het kerkelijke en spirituele, van het samengaan van het hemelse en het aardse onder de heerschappij van Christus, wordt door de iconschilder opgeroepen door middel van speciale technieken. Op de icoon van de Nederdaling ter Helle, de bekende verrijzenisicoon, zien we hoe deze vrede wordt bereikt. Christus die zich over Adam heen buigt, is centraal in de compositie. Adam, door de hand van Christus opgericht, vormt samen met Christus een opstijgende diagonaal die overgaat in Christus' wapperend kleed. Het kruis in de hand van Christus betekent de vrede

die de dood te boven gaat en wijst naar de *sobornost*, die we uitgebeeld zien in de heiligen en profeten. Zo wordt de icoon 'theologie in kleuren'. Het voert terug op de eucharistische beleving van de kerk, onafscheidelijk verbonden met een hoogstaand moreel leven. Opleving van de oude iconschilderkunst en liturgische vernieuwing kunnen niet zonder een vernieuwing van het leven als christenen. Men moet leren om als een christen te leven, ten volle geïntegreerd in het leven van de kerk als een echte gemeenschap.

Woordinflatie

Vader Zenon vertelt: "In onze moderne maatschappij worden we zó overstelpt met informatie dat er een overvloed van woorden is. Het gevolg is onverschilligheid en gebrek aan diepgang tegenover het woord. Mensen hebben weinig vertrouwen in woorden, geschreven dan wel gesproken. Daardoor spreekt de icoon met des te meer kracht en overtuiging."

Mensen zijn vandaag de dag op zoek naar waarheid en schoonheid. Zij kunnen schoonheid vinden in de kerk. Maar dan moet de liturgie wel een verwijzing zijn naar de hemelse schoonheid en niet slordig en onwaardig worden gevierd. De zang moet hemelse schoonheid oproepen. De iconen zullen deze schoonheid moeten uitstralen. Er zijn nog teveel iconen geschilderd op een manier die het gebed niet waardig zijn.

Net zo min als men de liturgische teksten wil aanpassen om ze 'begrijpelijk' te maken voor moderne oren, mag men de iconen versimpelen en ontdoen van hun verwijzing naar het mysterie dat ze weergeven. Het is de opdracht van de kerk om mensen te verheffen naar de hoogte van het goddelijk visioen, en niet om zelf af te dalen naar het vlak van menselijke banaliteit. Er is momenteel een discussie of het Slavisch in de liturgie niet vervangen moet worden door het moderne Russisch. Vader Zenon waarschuwt dat moderne taal meer gericht is op mondaine conversatie dan op gebed. Men zal de gelovigen moeten opvoeden in de oude taal. Dit is te vergelijken met het Latijn in de westerse kerk, waar de vervanging in moderne taal ook niet altijd tot een spirituele ervaring leidde, aldus vader Zenon. Ik meen dat in Nederland de psalmvertaling van Ida Gerhardt en Marie van der Zeijde een geslaagd voorbeeld is van een vertaling uit het Hebreeuws waarbij de regelmatig gebruikte archaïsche woorden een religieuze bedding aan de psalmen geven.

Vader Zenon
aan het werk.

Een icoon openbaart.

De icoon wordt helaas nog te veel gezien als een plaatje bij een te vieren kerkelijk feest. Dan doet het er minder toe hoe de icoon er eigenlijk uit ziet. Men ziet zelfs kleurenfoto's die als iconen worden vereerd. Maar een icoon is geen illustratie, een icoon is een openbaring. De werkelijke scheppers van de iconen zijn de Kerkvaders. Gedurende eeuwen is de canon van de iconografie tot stand gekomen, totdat ze in de 12^e eeuw haar juiste vorm kreeg. De kerk had grote zorg dat de icoon zou weergeven wat de kerk leert. Alle afwijkingen werden in een conciliair proces afgewezen. Sinds de menswording van God in Jezus Christus geldt het oudtestamentische verbod niet meer dat God niet mag worden afgebeeld. Want in Jezus Christus is God en mens tezamen en onverdeeld in één persoon verenigd. Hij is tot onze verlossing mens geworden. Maar het afbeelden van God als Vader is door de kerk herhaaldelijk verboden en de iconen die dit toch laten zien, zijn omstreden. De icoon van de drie engelen bij Abraham is als weergave van de Drie-eenheid door de kerk geaccepteerd. Ook worden de icoon van de Theofanie (Dooop van de Heer) en de icoon van de Transfiguratie of Verheerlijking op de berg Tabor als iconen van de Drie-eenheid erkend.

Op de icoon van de Nederdaling van de Heilige Geest is het wezenlijk dat er een lege plaats geschilderd wordt, op de centrale plaats in de icoon, tussen de apostelen Petrus en Paulus in, en dat deze plaats niet, zoals nog wel eens gebeurt, gevuld wordt door de Moeder Gods. Want

Christus is de Heer der kerk en Hij liet geen opvolger op aarde achter die zijn plaats innam. Die lege plaats behoort aan Christus, zo zegt vader Zenon. Ik meen dat de term 'plaatsbekleder van Christus' voor de paus van Rome, als deze exclusief, met uitsluiting van andere bisschoppen wordt gebruikt, in dit opzicht verwarrend is.

Het zegenen en vereren van iconen.

Vader Zenon zegt dat het zegenen van iconen geen oude gewoonte is. De eerste rite van een iconenzegening is te vinden bij Peter Mohila (metropoliet van Kiev van 1633 tot 1646). Het is geen wijding, maar een zegening, en moet niet gezien worden als een sacramentele act. Als we een bijbel kopen vragen we ook niet dat deze eerst gewijd of gezegend wordt. Bij de zegening van een icoon erkent de kerk dat de icoon geschilderd is volgens de canonieke regels.

Voor de icoon geldt dat niet het materiële object wordt vereerd maar het prototype van de geschilderde afbeelding. En met prototype, zo versta ik, is niet alleen een oorspronkelijk voorbeeld bedoeld, maar de afgebeelde Christus of heilige zelf. Noodzakelijk is de inscriptie op de icoon, zodat de biddende gelovige die de icoon aanschouwt, weet wie hij in zijn gebed aanroept als voorspreker.

Voor ieder die de iconen een warm hart toedraagt en zeker voor wie zelf iconen schildert, zijn deze gedachten van vader Zenon van groot belang.

Paul Brenninkmeijer